North Asian International Research Journal of Social Science & Humanities

ISSN: 2454-9827 Vol. 9, Issue-3 March-2023

IRJIF I.F.: 3.015

Index Copernicus Value: 57.07 Indian Citation Index Thomson Reuters ID: S-8304-2016

NAIRJC *A Peer Reviewed Refereed Journal*

DOI: 10.5949/nairjseit.2022.9.6.25

भारतातील महिला शिक्षण: एक ऐतिहासिक विश्लेषण

डॉ. प्रसन्न प्रकाश बगडे

सहा. प्राध्यापक तथा इतिहास विभाग प्रमुख

श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी, अकोला

सार :

आधुनिकीकरणामध्ये अविकसित व पारंपारिक समाजांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बदलाची प्रक्रिया समाविष्ट आहे. भारतीय संदर्भात आधुनिकीकरण या शब्दाचा वापर पारंपारिक समाजाचे आधुनिक समाजामध्ये रूपांतरण करण्याच्या प्रक्रियेसाठी वापरला जातो. भारतीय इतिहासाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यामध्ये आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया वसाहतवादी वारशाने सुरू झालेली आहे, याचा अर्थ असा की, पारंपरिक समाजाचे पाश्चिमात्यीकरण झाल्यामुळे भारतीय मुळ स्वरूपातील कृषी आधारीत समुदायाचे औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत रूपांतर झालेले आहे. या परिवर्तनामुळे केवळ आर्थिक आणि औद्योगिक क्षेत्रापुरतेच परिवर्तन घडवून आणले नाही तर सामाजिक परिवर्तन सुध्दा घडवून आणले आहे. त्याच बरोबर, आधुनिकीकरणाच्या सामाजिक पैलूंनी आर्थिक आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मदत केली आहे. सामाजिक परिवर्तन व आधुनिकीकरणामध्ये अनेक सामाजिक पैलूचा समावेश होता जसे की, शिक्षण हे सामाजिक पैलू व घटक सामाजिक बदलाचे सूचक आहेत. राज्याच्या आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये शिक्षणाचा मोलाचा वाटा आहे. अल्का मायर्डल त्यांच्या 'पॉवर ऑफ एज्युकेशन' यामध्ये त्यांनी स्पष्ट केले की, शिक्षण एक बहुप्रक्रिया आहे, याव्दारे, एकीकडे संस्कृती आणि मूल्ये प्रसारित केली जातात आणि दुसरीकडे, वृत्ती, मूल्ये आणि तर्कसंगतता स्थापित होण्यास मदत होत असते. तसेच शिक्षणाकडे 'प्रमुख संस्था म्हणून पाहल्या जाते. समाजीकरण प्रक्रिया ही वर्तमान, प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील स्त्री शिक्षणाचे विहंगावलोकन प्रदान करते.

प्रस्तावना :

स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा विषय हा समाजाशी जोडलेला आहे. महिलांची परिस्थितीच्या संदर्भात वर्तमान विषय अतिशय व्यापक स्वरूपाचा आहे. ब्रिटिश येण्यापूर्वी आणि नंतरच्या काळामधील स्त्री-शिक्षणाच्या स्थितीचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते, यामुळे स्त्री-शिक्षणाची स्थिती, विकास आणि त्या काळात झालेले बदल यामाध्यमातून उघड होण्यास मदत होते. मिन्ना जी. कोवान यांच्या मते, भारतातील स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी वेगवेगळ्या युगांमध्ये स्त्रीत्वाचे वर्चस्व असलेल्या भारतीय समाजाचे तीन आदर्श आहेत, वैदिक, मुस्लिम, ख्रिश्चन तसेच पाश्चात्य या कालखंडातील स्त्री शिक्षणाची स्थितीचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. **प्राचीन काळातील स्त्री-शिक्षण**

भारतातील स्त्री-शिक्षणाच्या स्थितीच्या संदर्भात या स्त्री- शिक्षणाचा उदय आणि त्यांच्या अधोगतीचे वेगवेगळे टप्पे इतिहासामध्ये दिसून येतात. स्त्री-शिक्षणाचा इतिहास हा प्राचीन समाजात सापडतो. वैदिक काळात स्त्रियांनी पुरुषांप्रमाणेच सर्व क्षेत्रात सहभाग घेतलेला आहे आणि मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला आहे. सती प्रथा नव्हती, विधवा स्त्री नवऱ्याच्या धाकट्या भावाशी पुनर्विवाह करू शकत होती. पत्नी ही दुःख आणि दु:खाची खरी सहकारी होती, घराची मालकिन आणि घरामधील सर्व क्रियाकलापांमध्ये ती परिवाराची व नवऱ्याची ऐहिक किंवा आध्यात्मिक खरी जोडीदार होती. त्या काळामधील स्त्री ही अत्यंत जबाबदार होती आणि तिच्या खांद्यावर संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी होती आणि ती जबाबदारी ती सक्षमपणे पार पाडत होती. या काळामध्ये स्त्रीयांना सामाजिक संमेलने आणि सामाजिक मेळाव्यांमध्ये सुध्दा उपस्थित राहण्याची परवानगी होती. या काळामधील बहुतांश महिला हया शेतीच्या कार्यामध्ये सक्रिय सहभागी होत असत शिवाय विविध कार्यामध्ये त्यांनी पुरुषांसोबत कार्य केले आहे तसेच पुरूषांना सहकार्य केलेले आहे.

स्त्रियांच्या शिक्षणाची स्थिती ही त्यांच्या सामाजिक स्थिती नुसार विकसित होत गेलेली आहे. महिलांना शिक्षण व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग बनण्याची मुभा होती. त्या शिक्षित होत्या शिवाय त्यांनी समाजामध्ये उच्च स्थान प्राप्त केले होते. मुलाप्रमाणेच मुली सुध्दा वैदिक शास्त्राच्या अभ्यासात गुंतलेल्या होत्या आणि त्यांना शिक्षण घेत असतांना शिस्तीनुसार जीवन जगावे लागत होते. प्राचीन काळात, मुला-मुलींनी त्यांच्या शिक्षणाची सुरुवात उपनयन संस्काराने केलेली आहे, जी आठ वर्षांच्या नंतर पार पाडली जात होती. त्यांना गुरूची ओळख करून देण्यात आली. या काळामध्ये स्त्रिया हया शिक्षण घेण्यासाठी गुरुकुलात जात होत्या आणि शिक्षित झाल्यावरच त्यांचे लग्न केले जात होते. स्त्री- शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात धार्मिक ग्रंथ, संस्कृती तसेच सर्व शाखीय ज्ञानाचा समावेश करण्यात आलेला होता. अनेक स्त्रिया वैदिक विद्वान, वादविवादक, कवी आणि शिक्षिका इत्यादी बनल्याची उदाहरणे इतिहासामध्ये दिसून येतात. या स्त्रीयापैकी काही स्त्रीया हया आजीवन ज्ञानाच्या शोधासाठी व विकासाकरीता अविवाहित होत्या आणि त्यांना ब्रम्हचारी म्हणून ओळखले जात होते. संस्कृतीक क्षेत्रामध्ये या

स्त्रियांनी विविध स्तोत्रे रचली आहेत तसेच पुरुषांप्रमाणे यज्ञ सुध्दा केलेले आहेत. काहींना त्यांच्या पितृ संपत्तीमध्ये वाटा सुध्दा प्राप्त होत होता. प्राचीन भारतात, विशेषत: वैदिक युगात, गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या स्त्रिया हया विचारवंत होत्या ज्यांनी आपली स्तोत्रे रचलेली आहेत.

भारतात बौद्ध धर्माचा प्रसार झाल्यामुळे सर्वांसाठी शिक्षण उपलब्ध झाले आणि त्यामुळे नालंदा, विक्रमशिला आणि तक्षशिला यासारख्या काही जगप्रसिद्ध शैक्षणिक संस्थांची स्थापना झाली. या शैक्षणिक संस्था बौद्ध मठांतून निर्माण झाल्या. बौद्ध आदेशाने स्त्रियांना निश्चित स्थान प्राप्त झाले, म्हणजे भिक्खुनी (नन्स) आणि उपासिका (स्त्री-भक्त) समाजातील भिक्खू (पुरोहित) आणि उपासक (पुरुष भक्त) यांच्या बरोबरीने महिला हया समकक्ष म्हणून मानल्या जात होत्या. बौद्ध धर्मात व कार्यामध्ये स्त्रियांच्या प्रवेशामुळे स्त्रीयांना शिक्षण प्राप्त होण्यास मदत झाली, जसे, संघमित्रा, सुभा, अनुपमा आणि सुमेधा यांना बौद्ध धर्माचे शिक्षण प्राप्त झाले तसेच बौद्ध काळात मोठ्या संख्येने स्त्रिया हया नन्सच्या क्रमामध्ये सुध्दा सहभागी झाल्या होत्या आणि बौद्ध धर्म आणि बौध्द तत्त्वज्ञानाच्या आजीवन विद्यार्थी बनल्या होत्या. थेरीगाथा ही बौद्ध नन्सनी त्यांनी रचलेली होती. आल्तेकरांच्या मते, वडिलांच्या परवानगीच्या शिवाय सुध्दा महिला हया बौद्ध आणि जैन धर्मात सहभागी झाल्यामुळे हिंदू समाजात प्रतिक्रिया निर्माण झाल्या, या प्रवृत्तीला विरोध करण्यासाठी आणि हिंदू परंपरेच्या पुनरुज्जीवनाचा एक भाग म्हणून, बालवयातील विवाह संस्कारांवर भर देण्यात आला. महिलांसाठी नियम निर्धारित करण्याच्या या प्रक्रियेमध्ये, स्त्रि-शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले.

अशा प्रकारे, महिलांनी समाजात एक चांगले (उच्च) स्थान प्राप्त केलेले अथवा व्यापलेले आहे. स्त्रियांना एकांतवास नव्हता, त्या समाजात मुक्तपणे वावरत असत. उच्च अथवा वरच्या वर्गातील स्त्रिया बऱ्याचदा लेखन-वाचन करू शकत होत्या, याबाबतचे पुरेश्या प्रमाणातील पुरावे उपलब्ध आहेत. समाजामध्ये महिलांना पवित्र साहित्याचे अवलोकन करणे ही बाब नाकारली गेलेली असली तरी, त्यांनी निश्चितपणे महान व लोकप्रिय अशी महाकाव्ये, रामायण आणि महाभारत वाचले आणि लक्षात ठेवले आहे, या महिलांना अनेक भारतीय परंपरा आणि आदर्श आहेत. समाजात मुलींना शिक्षण घेण्याची संधी देण्यात आलेल्या आहे असे दिसून येते. या कारणांमुळेच आर.एस. त्रिपाठी म्हणतात की, त्यांचा त्या वेळेचा दर्जा हा सन्मानाचा होता, दुर्दैवाने, नंतरच्या काळामध्ये स्त्रियांचे समाजामधील स्थान घसरण्यास सुरुवात झाली आणि नंतरच्या उत्तर वैदिक काळापासून हया महिलांना मोठया प्रमाणात धक्का बसला. या काळामध्ये महिलांची स्थिती मोठया प्रमाणात खालावली होती. पूर्व वैदिक काळामध्ये स्त्रियांना जे सापेक्ष स्वातंत्र्य मिळाले ते स्वतंत्र उत्तर वैदिक काळामध्ये मर्यादित झाले होते. या काळातील स्त्रिया हया पूर्णपणे पुरुषावर अवलंबून होत्या आणि तिला वडील, पत्नी आणि आईच्या अधिकाराच्या अधीन केले गेले. अशा प्रकारे, इ.स.पू. २० ते इसवी सन १८०० पर्यंत सुमारे २००० वर्षांमध्ये, स्त्रीया हया आई-वडिलांच्या लाडक्या, पतीकडून प्रिय असलेल्या आणि मुलांकडून पूज्यनीय असल्या तरी सुध्दा स्त्रियांची स्थिती सातत्याने खालावत

गेलेली आहे. या काळामध्ये सती प्रथेचे पुनरुज्जीवन झाले, पुनर्विवाहाची बंदी लादण्यात आली, पर्दाप्रथेचा मोठया प्रमाणात प्रसार प्रचार झाला आणि बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेमुळे या काळामध्ये स्त्रीयांची स्थिती मोठ्या प्रमाणात अत्यंत वाईट झाली. या काळामध्ये सती प्रथा, बालविवाह आणि विधवा पुनर्विवाहावर बंदी या गोष्टी मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित होत्या. या कालावधीचे वर्णन स्त्रियांच्या स्थितीमधील प्रगतीशील ऱ्हासांपैकी एक म्हणून करण्यात आलेले आहे. नीरा देसाईंच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास, वैचारिकदृष्ट्या स्त्री ही पूर्णपणे हीन प्रजाती मानली जात होती, तीचे समाजामधील स्थान हे पुरुषापेक्षा कनिष्ठ मानले जात होते, तिला समाजामध्ये कोणतेही महत्त्व नव्हते, आपले स्वतंत्र व्यक्तिमत्व नव्हते, सामाजिकदृष्ट्या तिला पूर्णपणे अधीनतेत ठेवले जात होते, समाजामध्ये तसेच परिवारामध्ये आवश्यक असलेले अधिकार नाकारल्या गेले होते, यामुळे या काळात स्त्रीया हया दडपल्या जात होत्या आणि त्यांच्यावर मोठया प्रमाणात सामाजिक कौटूबिक स्तरावर अत्याचार केले जात होते.

नंतरच्या काळात झालेल्या सामाजिक बदलांमुळे, स्त्री शिक्षण जवळजवळ पूर्णपणे नाहीसे झाले. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय दृष्ट्या स्त्रियांचा दर्जा घसरला होता. या घसरणीचा परिणाम स्त्रियांच्या शिक्षणावरही दिसून आला कारण ती केवळ सामाजिक, सांस्कृतिकच नव्हे तर शैक्षणिकदृष्ट्या पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ बनली. स्त्री शिक्षणाच्या विरुद्धच्या पूर्वग्रहवादी विचारसरणी समाजात प्रबळ झाली. मुलींना जातीय संस्कारातून वगळल्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था बंद झाली होती, यामुळे समाजामध्ये केवळ मुलांच्या शिक्षणाची पूर्वसूचना दिल्या गेली. महिलांना प्रथम पवित्र ग्रंथांचा अभ्यास करण्याचा अधिकार नाकारण्यात आला. पुढे उपनयन सोहळा आला. यामध्ये केवळ मुलांसाठी त्याला विहित करण्यात आले आणि शेवटी, सर्व प्रकारच्या शिक्षणाचा अधिकार स्त्रियांना नाकारण्यात आला.

तथापि, साक्षरता प्रतिभा असलेल्या स्त्रिया वेळोवेळी वेगवेगळया कालखंडामध्ये अस्तित्वात होत्या. पुरातन काळात सुशिक्षित स्त्रिया होत्या याचे पुरावे असले तरी त्या काळात मुलींसाठी संघटित शिक्षण दिले जात होते असे म्हणता येणार नाही, कारण यासंदर्भातील आवश्यक स्वरूपाच्या नोंदी उपलब्ध नसल्यामुळे मुलींना शिक्षण मिळू शकत होते हे सांगता येत नाही. या काळात बहुधा सर्व वर्गातील मुलींसाठी नियमित शाळा व्यवस्था अस्तित्वात नव्हती.

मध्ययुगीन काळातील स्त्री शिक्षण

मध्ययुगीन काळात स्त्रियांच्या स्थितीत काही बदल झाले. मुस्लीमांच्या विजयांबरोबर पर्दा प्रणालीचा प्रभाव ओसरला. मिन्ना कोवान यांनी त्यांच्या पुस्तकात महिलांसाठी पर्दाच्या वापर आणि आवश्यकतेबद्दलच्या मतांचा उल्लेख केलेला आहे, आधुनिक मुस्लिम इतिहासकारांच्या मते, जंगली आणि अराजक काळात महिलांच्या संरक्षणासाठी पर्दा प्रथा तयार करण्यात आली यामुळे महिलांच्या चारित्र्यावर आणि क्षमतेवर अविश्वास निर्माण

निर्माण होणार नाही. आज अनेक भारतीय स्त्रिया पर्दाकडे प्रतिष्ठेचे आणि त्यांच्या पतीच्या दृष्टीने त्यांचे मूल्य म्हणून पाहतात, तरीही विचारशील निरीक्षकाने, त्याच्या अंतिम सामाजिक प्रभावामध्ये, पर्दाला अविश्वासाचे प्रतीक मानले आहे. या बंदिवासाने महिलांना शिक्षणाचे स्वातंत्र्य नाकारले, ते केवळ उच्च वर्गामधील महिलांसाठी काही प्रमाणात होते परंतु घराच्या बाहेरील संघटित शिक्षणापासून त्यांना सुध्दा वंचित ठेवण्यात आले. पर्दा प्रणाली एका विशिष्ट वयाच्या पलीकडे मुलींना शाळेत पाठवण्याच्या मार्गात बाधा म्हणून निर्माण झाली.

मुस्लिम समाजात. मुस्लिम मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा होत्या मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या राजवटीत स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. त्यांनी ग्रंथालये आणि साहित्य संस्थांची स्थापना केली. बाबरने सार्वजनिक कार्य विभागाची स्थापना करून लोकांसाठी शिक्षणाचा प्रसार प्रचार करण्यास सुरुवात केली. केवळ मुलांसाठीच नाही तर भारतातील मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी मुलींसाठी सुध्दा शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्यात रस घेतला. अकबराने फतेहपूर सिक्री येथे मुलींच्या शाळेसाठी स्वतंत्र कक्ष ठेवला. पर्दा पद्धतीचा झेनानामधील खानदानी मुस्लिम महिलांच्या शिक्षणावर त्याचा परिणाम झाला नाही. राजघराण्यातील मुलींना त्यांच्या घरी खाजगी शिक्षण दिले जात होते. सुलताना रज्जिया, गुलबदन बेगम, बाबरची मुलगी आणि हुमायून-नामाची लेखिका, नूरजहाँ, जहांगीरची प्रसिद्ध पत्नी, मुमताज महल, शाहजहानची पत्नी, जहांआरा बेगम, शाहजहानची मोठी मुलगी, झिबुन्निसा बेगम, सर्वात मोठी मुलगी इत्यादी या शिक्षणामध्ये औरंगजेबाचा समावेश होता. दिल्लीच्या तख्तावर आरूढ झालेल्या सुलताना रज्जिया ही एक सुशिक्षित राजकन्या होती. मुघल सम्राटांनी राजकन्यांना उदारपणे शिक्षण दिले. समाजात मुलींच्या शिक्षणाबाबत पूर्वग्रह असले तरी राजपूत सरदार समाजाच्या मुलींनाही लिहिता-वाचता येत होते.

मुस्लीम काळाच्या आगमनाने भारतात दुसरी शिक्षण व्यवस्था स्थापित झाली. पारंपारिक शिक्षण पद्धती इस्लामिक प्रभावाखाली येऊ लागल्या. मदरसा आणि मकतब अशा दोन प्रकारच्या संस्था समाजामध्ये या काळामध्ये होत्या. हे साधारणपणे मुला-मुलींना वाचन लेखन शिकवण्याच्या उद्देशाने मशिदींशी जोडलेले होते आणि पवित्र कुराणाचे वाचन केले जात होते. या काळात स्त्रियांना दिले जाणारे शिक्षण हे पवित्र साहित्य वाचण्यास सक्षम करण्यासाठी आणि काही वेळा 'त्यांच्या पतींच्या अनुपस्थितीत, त्यांच्या संपत्तीचे खाते व्यवस्थापित करण्यास सक्षम करण्यासाठी होते. त्यामुळे या काळात पवित्र साहित्याच्या अध्ययनावर अधिक भर दिला गेला.

प्राचीन काळात, हिंदू, जैन आणि बौद्ध धर्मावर आधारित आणि धार्मिक शिक्षण देणाऱ्या शैक्षणिक संस्था चालवण्यात येत होत्या. मध्ययुगीन काळात सुध्दा पवित्र कुराणचे संपूर्ण ज्ञान व्हावे या हेतूने शिक्षण दिले जात होते. अशाप्रकारे धार्मिक वातावरणात ज्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांना धार्मिक शिकवण दिली जात होती. भारतातील शिक्षण त्याच्या पारंपारिक स्वरूपात हे धर्माशी संबंधित होते.

निष्कर्ष:

स्त्री-शिक्षणाचा ऐतिहासिक विकास आणि भारतीय समाजातील त्यांची स्थिती यासंदर्भातील अभ्यासावरून असे दिसून येते की, प्राचीन भारतात स्त्रियांना उच्च दर्जा प्राप्त झालेला होता. वैदिक काळाच्या नंतर स्त्रियांचा दर्जा हा घसरायला लागला. इस्लामिक राजवटीत ते सर्वकालीन नीचांकी पातळीवर पोहोचले. एच. सी. उपाध्याय यांनी म्हटल्याप्रमाणे, ब्रिटिश शिक्षण पद्धतीच्या आगमनाने त्यामध्ये हळूहळू चांगल्या प्रकारे बदल घडून आले. परंतु, भारत हा प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळापासून शिक्षणाची भूमी असल्याने प्रसिद्ध शैक्षणिक संस्थांनी या काळात मोठया प्रमाणात भरभराट केली आणि इंग्रजांच्या आधी समाजामध्ये शिक्षणाचा मोठया प्रमाणात प्रचार प्रसार केला. तसेच स्त्री शिक्षणाला सुध्दा सकारात्मक पाठिंबा दिला, असे म्हणायला हरकत नाही.

संदर्भग्रंथ सूची :

[1].अग्रवाल. एस. पी. आणि अग्रवाल जे. सी. (1994). भारतातील स्त्री शिक्षण, खंड. 1, नवी दिल्ली.
[2].अल्तेकर. ए. एस. (1987). हिंदू संस्कृतीत महिलांचे स्थान, दिल्ली.
[3].अनिता शर्मा (1990). मॉडर्नायझेशन अँड स्टेटस ऑफ वर्किंग वुमन इन इंडिया: अ सोशल इकॉनॉमिक स्टडी, नवी दिल्ली.
[4].बाशम. ए. एल. (1954). द वंडर दॅट वॉज इंडिया: मुस्लिमांच्या येण्याआधी भारतीय उपखंडातील संस्कृतीचे सर्वेक्षण, लंडन.
[5].गोर एम. एस. (1982). भारतातील शिक्षण आणि आधुनिकीकरण, जयपूर.
[6].इंदिरा एम. ए. (1955). प्राचीन भारतातील स्त्रियांची स्थिती, बनारस.
[7].जाफर एस. एम. (1972). भारतातील मुस्लिम राजवटीचे काही सांस्कृतिक पैलू, दिल्ली.
[8].कृष्णलाल (1984). मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण, दिल्ली.
[9].मधु किश्वर (1986). आर्यवर्ताच्या मुली आणि सामाजिक इतिहास पुनरावलोकन, खंड. 23
[10].माथूर वाय. बी. (1973). भारतातील स्त्री शिक्षण १८१३-१९६६, मुंबई.
[11].मिन्ना जी. कोवान (1912). भारतातील महिलांचे शिक्षण. न्यूयॉर्क.
[12].मिताली चॅटर्जी (1999). प्राचीन भारतातील शिक्षण, नवी दिल्ली.
[13].नीरा देसाई (1957). आधुनिक भारतातील महिला, बॉम्बे.
[14].त्रिपाठी एस. आर. (1960). प्राचीन भारताचा इतिहास, दिल्ली.
[15].उपाध्याय एच. सी. (1991). भारतातील महिलांची स्थिती, नवी दिल्ली.